

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘӨЖ 343.359 (574)

**Бижан Н.Р.,
Абраманов Е.****САЛЫҚТАН ЖӘНЕ КЕДЕН
ТӨЛЕМДЕРІНЕН
ЖАЛТАРУДАҒЫ
ҚЫЛМЫСҚЕРДІҢ
ТҰЛҒАСЫ**

*В данной статье рассматривается
личность преступника в сфере
налоговых преступлений.*

*The personality of criminal in the sphere of
tax crimes is described in this article.*

Қылмыстарды дер кезінде алдын алу үшін қылмыскер тұлғасын анықтауға басты күш салудың маңызы зор. Себебі қылмыскер тұлғасын сипаттайтын қасиеттердің көмегімен қылмыс себептерін анықтауға мүмкіндіктер бар. Жеке тұлға деп қылмыстық жүріс-тұрыстың негізгі механизмін атаймыз. Қылмыстық әрекет тудыратын ерекше қасиеттердің бірі қылмыстың алдын-алуының тікелей объектісі. Қылмыскер қоғамның бір мүшесі. Сондықтан оны рухани, құқықтық этикалық және басқа да құндылықтарды жеке психологияның түрлі нысанын игерген тұлға ретінде қараған жөн. Бұл тұтасымен қылмыстық жүріс-тұрыстың, оның субъективтік себебінің қайнар көзін құрайды. Қылмыскердің тұлғасы әлеуметтік, психологиялық, құқықтық, медициналық және басқа аспектілерде қаралады. Криминологиялық зерттеу жүргізу барысында тұлғаның қылмыстық жүріс-тұрыс, мінез-құлық тудыратын, алдын алу мақсатындағы қасиеттерін анықтау және жеке баға беру қажет. Тұлғаның ішкі ерекшеліктері қылмысқа алып келуі жағдайы қылмыскер тұлғасының қоғамдық қауіптілігінің мәнін құрайды, ал қылмыстық мінез-құлық осыдан туындайды. Белгілі мақсаттағы жүріс-тұрысты аталған ерекше қасиеттер сақталған жағдайда өзгерту мүмкін емес.

Мұнан қылмыстық әрекетке әлеуметтік факторлардың әсері аз деген тұжырым жасау асығыстық. Біріншіден: тұлғаның криминогенді қасиеттері аталған факторлардың әсерінен қалыптасады. Екіншіден: қылмыстың жасалуына сыртқы орта әсер етеді. Бірақ, мұндай жағдайды әр адам әркелкі қабылдайды. Сонымен жекелеген мінез-құлық механизмінде қылмыскер тұлғасы сыртқы факторларға қарағанда басты роль атқарады. Сондықтан да қылмыстың жасалуын тұлғаның нақты өмірдегі ситуациядағы жай арақатынастың нәтижесі деп қарауға болмайды. Қылмыс ситуациялық факторлармен өзара байланысты тұлғаның криминогендік қасиеттерінің нәтижесі болып табылады. Криминогенді қасиеті бар адам барлық уақытта қылмыс жасай бермейді, ол тұлғаның өзіне кедергі бола алатын сыртқы жағдайларға байланысты.

Қылмыс субъектісі ретінде заңмен танылған тұлға ғана қылмыскер бола алады. Бұл категорияны белгілі шекте яғни: сот қылмыс жасады деп танылған сәттен, қылмыстық жазаны өтеп болғанға дейінгі аралықты қарастырамыз. Жазасын өтеп болып, соттылығынан арылғаннан

кейін адам қылмыскер тұлғасы ретінде есептелінбейді. Адамды түзелгендіктен емес, мерзімі өткен соң жазадан босатады. Шын мәнінде сотталушы жазасын өтеп болған соң түзелеуі де түзелмеуі де мүмкін. Егер ол түзелмесе, онда қылмыскер тұлғасы жайлы емес, қоғамға қауіптілігі бар тұлға жөнінде сөз айтылады.

Қылмыскер тұлғасын мына жағдайларға қатысты зерттеген жөн:

- а) қылмыс жасағанға дейінгі, қылмыс үстіндегі қылмыскер тұлғасы;
- б) сот әділдігі жүріп жатқан кездегі қылмыскер тұлғасы;
- в) жазасын өтеу кезіндегі қылмыскер тұлғасы.

Іздену жұмыстарының нәтижесінде төмендегілер анықталды: салықтық қылмыскерлердің 21-30 жастағылары – 20%; 31-40 жастағылар – 36%; 41-50 жастағылары – 36%; 51-ден жоғары жастағылары – 8% құрайды. Қылмыстық жауаптылыққа тартылатын тұлғалардың басым көпшілігі еңбекке қабілетті 38 жастағылар болып келеді екен. Қылмыскерлердің 74% – ерлер құрайды екен. Бұл жағдайды ұжым басшыларының арасында ер кісілердің көптігімен түсіндіруге әбден болады. Салықтық қылмыс жасаған әйелдер, әдетінше бухгалтерлік есеп және есеп берумен айналысатын қызметтерді атқарады.

Жанама салықтан жалтаратын тұлғалар қатарында 20 жастан кіші азаматтарды кездестіру өте киын, себебі, олардың бұл жаста тиісті білімі жоқ, өмірлік тәжірибесі, іскерлік беделі аз, тиісінше басшылық қызмет атқаруға мүмкіндіктері де болмайды. Салықтық қылмыскерлер жоғары дәрежедегі білімдерінің болуымен ерекшеленеді. Қылмыскерлердің 58%-ның жоғары немесе толық емес жоғары білімдері бар, тіпті ғылыми атақтары бар қылмыскерлер де жоқ емес. 22% – арнайы орта білімді тұлғалар. Әрине, бухгалтерлік есеп жүргізу, есеп беруге жауапты азаматтардың тиісінше арнайы білімі, мамандықтары болуы шарт.

Қазақстан Республикасы аймағында салықтық қылмыстарды жасағандығы анықталған тұлғалардың сандық көрсеткіші төмендегідей: 2001 жылы – 965 тұлға, оның бұрын соттылығы барлығы – 43; 2002 жылы – 663 тұлға, оның бұрын соттылығы барлығы – 28; 2003 жылы – 300, бұрын соттылығы барлығы – 12; 2004 жылы – 251, оның бұрын соттылығы барлығы – 4; 2005 жылдың 11 айы – 274, оның бұрын соттылығы барлығы – 10 адам. Бұрын сотталғандары салықтан жалтарудың 3,5%-ін құрайды. Қазақстан Республикасы бойынша салықтық қылмыстары үшін жауапқа тартылғандар (сот үкімі күшіне енген) саны мынадай: 2001 жылы – 551, 2002 жылы – 306, 2003 жылы – 176, 2004 жылы – 111, 2005 жылдың 9 айы – 126.

Жанама салықтан жалтаруға алдыменен ұсыныс білдірген 90% ұжым басшылары, кәсіпорын иелері болған. Қылмыстарды жасау барысында ұжым басшылары бухгалтерлерге өздері жасаған қаржылық-шаруашылық операциялар туралы айта бермейді, одан түскен кірістерді кассаға тапсырмай өз қажеттіліктеріне жұмсайды. Бухгалтерлер әдетте еңбек шарты не қосымша жұмыс негізінде қызмет жасайды, ұжым пайдаларын, кірістерін бөлмегендіктен салық салу объектілерін жасыру әрекетіне аса құштарлық танытпайды. Сондықтан да бухгалтерлер салықтық қылмыстарда қылмысқа қатысушы ролін атқарады. Тек ұжым, кәсіпорынның құрылтайшысы, не басшылардың отбасы мүшесі, не өкілдері болатын бухгалтерлік қызметші қылмыста белсенділік танытады. Зерттелінген қылмыстың тек 6% ғана бухгалтерлер жасағандардан.

Бұл орайда, зерттеу жұмыстарын жүргізуде билік өкілдерінің бірі – соттардың да алатын орнын бар.

Қазіргі таңда біздің мемлекетімізде саяси реформаларға сай сот жүйесіне елеулі өзгерістер орын алды. Айтып өтетін болсақ, Алматы, Астана қалаларында кәмілетке толмағандармен жеке айналысатын ювеналдық сот құрылды, алқабилердің қатысуымен өлім жазасы көзделген қылмыстық істер қарау жүзеге асырылуында, заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындау және қамауда ұстауда болатыны белгіленді. Жоғарғы сот Кеңесіне біліктілік алқасы біріктірілді. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабында көрсетілгендей сот төрелігін жүзеге асырушы сот жүйесінің қызметіне, сондай-ақ, судья кадрларын іріктеп алуға үлкен мүмкіндіктер жасайды [1].

Шет мемлекеттердегі сот практикасында да мұндай ювеналдық соттар кеңінен пайдаланылады. Испанияда жалпы сотқа қатысты дербес 1918ж. құрылған жасөспірімдер істеріне қатысты соттар қызмет етеді. Сондай-ақ, Греция мемлекетінде де мамандандырылған соттардың ішінде, әкімшілік әділет соттары, қаржылық соттарымен қатар жасөспірімдер ісі бойынша соттар да бар.

Алматы мен Астана қалаларында эксперименталды түрде ашылған кәмілетке толмағандардың ісі бойынша мамандандырылған ювеналдық соттардың қазіргі кезде маңызы зор.

Мұндай соттардың құрылуы – қазіргі таңдағы заман талабы. Себебі, кәмелетке толмағандардың ойлау қабілеттілігі, іс-әрекеттерінен туындайтын жауапкершіліктерді саралау, қоршаған қоғамдағы болып жатқан құбылыстары өзіне қабылдау, оны қорыту, қайта жаңғырту процестері басқа тұлғаларға қарағанда төмен. Оларша ойлайтын, оларша есеп жүргізетін оларша іс қимыл жүргізетін заңгерлер, мамандар қажет. Мұндай заңгерлердің, мамандардың тек алдын ала тергеу барысында ғана болуы сот барысындағы қылмыстық істерді қарау кезінде кәмелетке толмағандар құқығының шектелуіне алып келеді.

Сот жүйесіне келтірілген өзгерістер, соттардың кәмелетке толмаған тұлғаларға қылмыстық іс әрекет немесе әрекетсіздіктері үшін ҚР Қылмыстық кодекстің 79-бабы бойынша жаза тағайындағанда он әсерін тигізери хақ [2].

Салықтық қарым-қатынастарды реттеп отырған еліміздің салық кодексінде салық төлеуші ретінде Қазақстан Республикасының азаматы, яғни 16 жасқа толған тұлға болғанымен, сол салық төлеушілердің ішінде бұданда жастары кездесіп отырады. Оның негізі – ата-аналарының, жақын туыстарының, жанашырлары, Ата заңымыздың 12-бабын басшылыққа ала отырып, жасөспірімдерге салық төлеудің объектілері болып табылатын мүліктер, мүліктік емес және тағы басқа да заттарды сыйға тартуы. Салықтан жалтарушы пайдакүнем қылмыскер, өзінің тұлғасын кәмелетке толмаған адамдардың бейнесі арқылы жасыру фактісі қоғамдағы кездесіп жататын жағдайлардың бірі. Құқықтық мәдениеттің төмендігінен, салық заңнамаларына салғырттықтың салдарынан құқыққорғау органдарымен төленбеген салықтар мен басқа да алымдар бойынша қылмыстық істер қозғалып жатады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық істер жүргізу кодексіндегі 52-тарауда қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша іс жүргізудің ерекшеліктері ретінде кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша іс жүргізу бөлек көрсетілген [3]. Мемлекетімізде кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыстық істі ала тергеу барысындағы құқықтық ерекшеліктеріне тоқталып кетсек те болады. Қазақстан Республикасының «Қылмыс жасағандағы сезіктілер мен айыпкерлерді қамауда ұстау ережелері мен тәртіптері туралы» 1999 жылғы 30 наурыздағы №353-1 ЗРК заңының 30-бабында (3-тармағы) аталып көрсетілген [4].

ҚР Қылмыстық істер жүргізу кодексінің 480-бабындағы кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша іс жүргізудің тәртіптеріне сай, ол тұлға 18 жасқа толмаған адамдардың істері бойынша қолданылатыны және де іс жүргізу тәртібі айыпталушы сот ісін жүргізу кезінде кәмелетке толған жағдайларда қолданылмайтыны атап көрсетілген. Сондай-ақ, бұл кодекстің талаптары бойынша қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге оқиға мен қылмыстық заңда көзделген қылмыс құрамының белгілері (қылмыстың жасалу уақыты, болған жері, әдісі және басқа да мән-жайлар); қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті кімнің жасағандығы; адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаудағы кінәлігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған әрекеттің себеп-дәлелдері, заңдылық және іс жүзіндегі қателіктер; айыпталушының жауаптылығының дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар; айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар; жасалған қылмыстың зардаптары; қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері; әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жайлар; қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соқтыратын мән-жайлар. Сонымен қатар, алдын ала тергеу барысында қылмыстық қудалау органдары және судьялар сот талқылауын жүргізу кезінде кәмелетке толмағанның жасы (туған күні, айы, жылы); кәмелетке толмағанның тұрмысы мен тәрбие жағдайы; интеллектуалдық, ерік-жігерінің және психикалық даму дәрежесі, мінезі мен тегеурінділік ерекшеліктері, мұқтаждары мен мүдделері; кәмелетке толмағандарға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы анықталуға тиіс.

Еліміздің аталған тұлғаларға қатысты қылмыстық істерді жүргізу және сотта қарау кезіндегі заңнамаларда біршама ретке келтірілгенімен, әліде болса өзгертулер мен толықтыруларды жасауды талап етуде. Атап көрсететін болсақ, ҚР ҚІЖК-нің 352 бабына сәйкес 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған жәбірленушіден, куәдан жауап алу, ал соттың қалауынша – 14 жастан 18 жасқа дейінгі мұндай адамдардан жауап алу педагогтың қатысуымен жүргізіледі. Қажет болған жағдайда ата-аналары немесе кәмелетке толмаған адамның өзге де заңды өкілдері шақырылады. Аталған адамдар төрағалық етушінің рұқсатымен жәбірленушіге және куәға сұрақ қоя алады. Бұл жерде атап өтетін жағдай, педагогтың қатысуы соттың күзіретіне емес, кәмелетке толмаған тұлғаның, оның ата-аналарының, асырап алушылардың немесе өкілдерінің құқығында болуы тиіс. Себебі, мұндай тұлғалар түгіл, сот талқылауында кейбір кәмелетке толған тұлғалардың өзі айғақ беру кезінде толқуы, дәлелдемелерді және болған оқиға туралы көрсетпелерді толық, анық айтып бермеуі де мүмкін. Қажет болған жағдайда ғана

ата-аналары мен өкілдерінің сот талқылауына қатыстырылуы кәмелетке толмаған тұлғалардың ондай сот отырыстарына қатысуы, олардың іс-әрекеттеріне толық жауап бере алмауына әкем соғып, психикалық жағдайларына қатты әсер етеді.

ҚР ҚІЖК-нің 352 баптың 3-тармағына сәйкес тараптардың өтініші бойынша немесе соттың бастамашылығы бойынша кәмелетке толмаған жәбірленуші мен қуәдан жауап алу сотталушы жоқ кезде жүргізілуі мүмкін, бұл туралы сот қаулы шығарады. Ал, ҚР ҚІЖК-нің 7-бабының 11 тармағына сай кәмелетке толмағандар тараптар қатарына (ҚР ҚІЖК-нің 32,33 баптарындағы қылмыстық ізге түсу жеке түрде жүргізілген жағдайлардан басқа) жатпайды.

Бұл кезде жастар өздерінің жасаған іс-әрекеттеріне түгелдей есеп бере алмайды, өмірдегі тәжірибесі жеткіліксіз. Көптеген жас адамдар өте қызба келеді, олардың психикасы тұрақсыз, мінез-құлқы ұстай алатын әлеуметтік механизмдері әлі орнығып болмаған. Сондықтан, сотталушының жоқ кезінде жауап алу тараптардың өтініші мен соттың бастамасымен емес, бұл кәмелетке толмағандардың құқықтары сот процесінде міндетті түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Жағдай жасалған реттерде кәмелетке толмаған сезікті мен айыпталушыларға кинофильмдер көрсетіледі, телепередачаларды көрсетеді, спортпен шұғылдану үшін ғимараттармен, ашық жерлерде спорт алаңдарымен қамтамасыз етіледі- деп көрсетілген. Аталған шара жағдай жасалған реттерде ғана емес, ол барлық уақытта болуы тиіс. Салауатты өмір салты бойынша өмір сүру қағидасына да тура келуі тиіс.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық істер жүргізу кодексінің 488-бабының 2-тармағына сай 16 жасқа толған кәмелетке толмағандар туралы істе тергеушінің, соттың ұйғаруы бойынша емес, педагогтер мен психологтар барлық кәмелетке толмағандардың ісіне қатысуы керек.

Психологтардың, педагогтердің алдын ала тергеубарысына, сот талқылауына қатыстырылмауы, кәмелетке толмаған тұлғалардың ондай тергеу жүргізілген кезеңдерде, сот отырыстарында толқуының, қорқуының салдарынан олардың іс-әрекеттеріне толық жауап бере алмауына әкем соғып, психикалық жағдайларына қатты әсер етеді. Бұл да аталған тұлғалардың алдын ала тергеу барысында берген жауаптарының шынайылығының, оның көрсетпелерін сотта дәлелдеме ретінде қолдануға болатынына кепілдіктің болуына күмән туғызады.

Сонымен, аталған толықтырулар мен өзгерістер заңдарға енгізілетін болса, салықтықтан жалтарушы қылмыскердің тұлғасына қатысты сот әділдігін жүргізу мен заңды үкім шығуының кепілі болуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: ЮРИСТ, 2006. – 5 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2005. – 77 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2008. – 164 б.
- 4 Қазақстан Республикасының «Қылмыс жасағандағы сезіктілер мен айыпкерлерді қамауда ұстау ережелері мен тәртіптері туралы» 1999 жылғы 30 наурыздағы №353-1 Заңы.